

Pál János*

Közelmúltkutatás az unitárius egyházban (előzmények, értelmezési kísérletek, eredmények)

A romániai állambiztonsági iratgyűjteményekhez való hozzáférés jogi háttere

Romániában egy teljes évtizedet kellett arra várni, hogy az 1989-es rendszer-váltást követően a társadalmi nyilvánosság számára is elérhetővé váljanak az állambiztonsági szervek politikai jellegű, titkosszolgálati tevékenységből származó iratgyűjteményei. A politikai rendőrség (Szekuritáté) archívumaihoz való hozzáférést Romániában az 1999. december 7-én elfogadott és a *Hivatalos Közlönyben* december 9-én megjelentetett 187/1999-es számú törvény tette lehetővé.

Az információhoz való hozzájutás szabadságának jogán az említett törvény 2. cikkelye – a személyes dossziékhoz való hozzáférés mellett – azt is rögzítette, hogy bármely román állampolgárnak, az írott és audiovizuális sajtónak, a politikai pártoknak, a törvényesen működő civil szervezeteknek, valamint a közintézményeknek is jogában áll tájékozódni arról, hogy a köztisztviselők és magas rangú állami hivatalokba megválasztandó személyek együttműködtek-e vagy sem a politikai rendőrséggel 1944 és 1989 között.¹

Mivel a 2. cikkely „f” pontja a köztisztviselők csoportjába beleszámította az egyházi vezetőket és a lelkészeket is, ezért elméletileg bárki tájékoztatást kérhetett és nyerhetett a Szekuritáté Irattárát Vizsgáló Országos Tanácstól (Consiliul Național pentru Studierea Arhivelor Securității, a továbbiakban SzIVOT) az egyházak tisztviselőinek állambiztonsági szervekkel kapcsolatos múltjáról.

A törvény 3. cikkelyének első bekezdése továbbá kimondta azt, hogy azok a személyek, akik köztisztviselői állások betöltésére pályáznak, vagy azt kinevezés útján nyerik el, kötelesek saját felelősségükre nyilatkozni az állambiztonsági szervekkel való kapcsolatukat illetően. A magas rangú állami tisztviselők (államelnök, képviselők, szenátorok, kormánytisztviselők) esetében a nyilatkozatokat az illetékes állami hatóságok hivatalból kötelesek voltak a SzIVOT elé terjesztetni valóságtartalmuk ellenőrzése végett.² Az egyházi tisztviselők által írt nyilatkozatok tehát nem estek ezen megkötés alá. Tartalmuk a nyilatkozattevő őszinteségétől függött, és, mint később kiderült, a hamis nyilatkozattétel számtalan visszaélésre adott alkalmat az egyházi tisztségek betöltésekor. A személyesen érintet-

* Pál János homoródszentmártoni unitárius lelkész. 2002-ben történészi, 2005-ben unitárius lelkészi oklevelet szerzett a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen, illetve a Protestáns Teológiai Intézetben. 2015-ben doktorált unitárius egyháztörténet témakörben. Kutatási területe az unitárius egyház 20. századi története.

¹ Lege Nr. 187 din 7 decembrie 1999 privind accesul la propriul dosar și deconspirarea poliției politice comuniste. http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.http_act_text?id=21076 (Letöltés ideje: 2016.06.08.).

² Uo.

teken kívül a törvény, a történelmi igazság feltárásának céljából, az akkreditált kutatók számára is lehetővé tette az állambiztonsági források vizsgálatát.³

A *Hivatalos Közlönyben* 2006. február 27-én megjelent 16/02. 22. 2016-os számú sürgősségi kormányrendelettel több pontosító és kiegészítő jellegű módosítást is végrehajtottak a 187/1999-es törvényen, ezek azonban nem változtatták meg az egyházakra vonatkozó kitételeket, valamint az állambiztonsági iratokhoz való hozzáférésnek a módszerét.⁴

2008-ban komoly aggályok merültek fel a romániai átvilágítási és feltáró munka folytatását illetően. Január 31-én a román Alkotmánybíróság elfogadta Dan Voiculescu szenátor jogszabállyal szemben emelt alkotmányjogi kifogásait, és alkotmányellenesnek nyilvánította a 187/1999-es törvényt.⁵ A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az ítélelhirdetést követő negyvenöt nap után a szóban forgó törvény hatályát fogja veszíteni és kikerül a román jogrendből. Ahhoz, hogy a személyes iratgyűjtemények továbbra is hozzáférhetőek maradjanak az érintett személyek számára, és a Szekuritáté tevékenységének feltárása is biztosítva legyen, a kormány 2008. március 5-én sürgősségi kormányrendeletet bocsátott ki a folytonosság fenntartásának céljából.⁶

A kormányrendeletet jóváhagyó 293/14. 11. 2008-as számú törvény módosításai az egyházakat is érintették. A 3. törvénycikk egyházakra vonatkozó része szűkítette azoknak a körét, akik kérvényezhették az egyházi tisztviselők titkoszolgálatokkal való együttműködésének a nyilvánosságra hozatalát, és kimondta, hogy a lelkészek és egyházi vezetők átvilágítását már csak az egyház vezető testületei igényelhetik.⁷

Közelmúltkutatás és átvilágítás az unitárius egyházban

Az unitárius egyház szocialista időszakra vonatkozó múltjának kutatástörténete az ezredforduló elejére vezethető vissza. 2001. július 20-án az Unitárius Lelkészek Országos Szövetsége (ULOSz) – feltehetően az 1999. december 9-én kihirdetett 187/1999. számú átvilágítási törvény hatására – nyilatkozatban követelte, hogy az erkölcsi megújulás és történelmi igazságtétel szellemében az unitárius egyház is nézzen szembe közelmúltjának történéseivel.⁸ *Sajnálattal állapítjuk meg,*

³ Uo. 19. cikkely.

⁴ Ordonanță de urgență nr. 16 din 22 februarie 2006 pentru modificarea și completarea legii nr 187/1999 privind accesul la propriul dosar și deconspirarea securității ca poliție politică. <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliuDocument/69312> (Letöltés ideje: 2016. 06. 08.).

⁵ Decizie nr. 51/31.01. 2008 referitoare la excepția de neconstituționalitate a dispozițiilor Legii 187/1999 privind accesul la propriul dosar și deconspirarea poliției politice comuniste. http://www.cnsas.ro/documente/cadru_legal/DECIZIE%2051_2008.pdf (Letöltés ideje: 2016. 06. 08.).

⁶ Ordonanță De Urgență Nr. 24 din 5 martie privind accesul la propriul dosar și deconspirarea Securității. http://www.cnsas.ro/documente/cadru_legal/OUG%2024_2008.pdf (Letöltés ideje: 2016. 06. 09.).

⁷ Lege Nr. 293 din 14 noiembrie 2008 pentru aprobarea Ordonanței de urgență a Guvernului nr. 24/2008 privind accesul la propriul dosar și deconspirarea Securității. http://www.cnsas.ro/documente/cadru_legal/LEGE%20293_2008.pdf (Letöltés ideje: 2016. 06. 09.).

⁸ A teljesség szempontjából szükséges megjegyezni, hogy közvetlenül az 1989-es rendszerváltást követően az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karának hallgatói részéről is

– olvashatjuk –, hogy az elmúlt tizenegy évben a nacional-kommunista államhatalmi és egyéni érdekek nagyfokú átmentése következtében társadalmi szinten elodázódott az átfogó igazságtétel, így nem került sor erkölcsi megtisztulásra és a kommunista rendszer áldozatainak méltányos kárpótlására. Az általános erkölcsi megújulás egyik előfeltételét az államvédelmi és titkosszolgálati szervek, valamint az azokkal együttműködő személyek tevékenységének teljes leleplezése képezi. Meggyőződésünk, hogy a keresztény eszméket és az isteni igazságokat hirdető egyházaknak példaadó kötelessége saját hatáskörükben is elősegíteni ezen előfeltétel megvalósulását, így kötelezővé kell tenniük a bármiféle egyházi hivatal és tiszttség betöltésére jelölt személyek nyilatkozatát az államvédelmi és titkosszolgálati szervekkel [...] való múltbeli és jelenlegi kapcsolataikról. Mindez nem a személyes lejárataát célozná, hanem a közelmúlttal való igazságos elszámolást tenné lehetővé. E nélkül elképzelhetetlen az egyházak erkölcsi megtisztulása és áldásos hivatásbetöltése.⁹

Az ULOSz Főtanácsához intézett beadványának vezérelve etikai jellegű volt, kérésük létjogosultságát erkölcsi szempontok miatt tekintették legitimnek. Sérlemeztek, hogy több mint egy évtizeddel a rendszerváltást követően sem történt meg a múlt örökségével való szembenézés és az azzal való teljes szakítás, ellenkezőleg, az államszocialista rendszer egykori kiszolgálói továbbra is büntetlenül és következmények nélkül élvezhetik a társadalom által nyújtott előnyöket. A beadványt megfogalmazók szerint az igazság eszméjét hirdető unitárius egyháznak erkölcsi kötelessége változtatni ezen az igazságtalan helyzeten, és az intézményen belül megindított átvilágítási tevékenységnek követendő példának kell lennie a társadalom előtt. A feltárás célja nem a személyes lejárataát, bosszú vagy meghurcoltatás, hanem egy gyakorlati szükséglet. Belső megtisztulás nélkül ugyanis az egyház alkalmatlanná válik közszolgálati szerepkörének betöltésére. Az önvizsgálat – vélték – a múlttal való őszinte szembenézéshez vezetne, és az igazságos „elszámolást tenné lehetővé”.¹⁰ Az ULOSz beadványa végső soron tehát etikai indíttatású volt, célja az államszocialista szolgálatokkal együttműködő egyházi tisztviselők beazonosítása és leleplezése volt. A múlt nyilvánosság elé tárásának követelményei között ekkor még nem fogalmazódott meg a szaktörténeti jellegű feldolgozásnak az igénye, vagyis az egyház és állambiztonsági szervek/totalitárius állam közötti viszonyrendszernek a feltárása.

megfogalmazódott a szocialista múlttal való szembesülésnek az igénye. Az 1990. január 18-án Ilkei Árpád harmadéves és Sándor Gyula negyedéves hallgatók által összeállított, és az egyházi nyilvánosság elé terjesztett memorandum tartalmazott egy olyan kitételt is, amely az egyén lelkiismeretére apellálva az egyházi közéletből való visszavonulást sürgette mindazok részéről, akik 1989 előtt kompromittáltak magukat. Az egyház és lelkészképzés területén radikális változtatásokat követelő memorandumot még tizenkét teológiai hallgató írta alá. A dokumentumra Kovács Sándor hívta fel a figyelmemet, és ő bocsátotta rendelkezésemre a tizenkét oldalas *Memorandumot*. A tárgyunkra vonatkozó rész szövege: *Mi mindössze annyit kérünk, hogy állítsa mindenki lelkiismerete mérlegére eddigi magatartását, cselekedeteit, és amennyiben úgy látja, hogy tévedett, hogy a megváltozott követelményeknek, új idők elvárásainak nem tud eleget tenni, méltatlanul tölt be bizonyos állást, a köz és egyházi jövő érdekében engedje át kompetensebb, megfelelőbb személyeknek.*

⁹ Szabó László: Az út kezdetén. Az Erdélyi Unitárius Egyházon belüli átvilágítás és közelmúlt-kutatás folyamatáról. In: *Unitárius Közlöny* 80 (2010/1), 5.

¹⁰ Uo.

A lelkészszövetség kezdeményezésére az Egyházi Főtanács 2001. július 21-én arra kötelezte az egyházi hivatalokra és tisztségekre jelölt személyeket, hogy írásban nyilatkozzanak az állambiztonsági szervekkel való esetleges együttműködésükről. 2002. november 29-én a Zsinati Főtanács a nyilatkozattétel kötelezettségét az egyház alaptörvényébe is belefoglalta.¹¹

Szabó László lelkész szerint a feltárási folyamat elindítását nagymértékben befolyásolta a 187/1999. számú törvény többszöri módosítása. Az egyházi átvilágítást sürgetők attól tartottak, hogy távlatilag megszűnhet az iratokhoz való hozzáférés lehetősége, az „iratcsomókat pedig örökre megsemmisítik.”¹² E kilátás miatt a 2008. december 5-én üléselő Főtanács két olyan határozatot fogadott el, amelyek által kezdetét vehette az érdembeli kutatói és átvilágítási munka. Az első határozat elrendelte, hogy a Főtanács a hatályos jogszabályok alapján 2008. december 31-ig kérvényezze a SzIVOT-tól az 1945–1989 között főhatósági és egyházköri szinten megválasztott tisztségviselők megfigyelési vagy együttműködési iratait. A második határozat egy kutatócsoport felállítását rendelte el, amely a Főtanács által kérvényezett anyagokat majd szakszerűen feldolgozza.¹³

A főtanácsai határozatok végrehajtására az Egyházi Képviselő Tanács (EKT) 2009. január 30-án egy előkészítő bizottságot hozott létre. Ez közölte az EKT-val, hogy az átvilágításra vonatkozó állami jogszabályok nem teszik lehetővé az első határozat közvetlen végrehajtását. A Főtanács nem kérheti az iratok kiadását, azonban lehetőség van arra, hogy a főhatóság által megbízott személyek a helyszínen tanulmányozzák a kérvényezett iratokat, és azokról másolatokat igényeljenek. Erre a munkára 2009. április 24-én az EKT egy öt főből álló kutatócsoportot jelölt ki. Ez első körben 50 kulcsfontosságú egyházi tisztséget betöltő személy iratcsomójának a tanulmányozására kért engedélyt. A 2009 nyarán Bukarestbe utazó kutatócsoport a SzIVOT irattárában az 50-ből 36 személy iratcsomóját találta meg, vizsgálta át és kért azokról fénymásolatot.¹⁴ Az iratgyűjtemények áttanulmányozása után a kutatócsoport összegezte tapasztalatait, és a következő általános megállapításokat fogalmazta meg az EKT-hoz címzett tájékoztató beadványában: „Az 1945 és 1989 közötti időszakban az alapvető bűnösséget maga a nacional-kommunista rendszer léte jelentette. Mivel ezt az istentelen és embertelen államhatalmi rendszert emberek teremtették és tartották fenn, azokat terheli a fő bűn, akik ennek elsődleges működtetői voltak: a különböző szintű pártvezetők, az állam- és közigazgatási vezetők nagy része, az államvédelmi szervek és a karhatalmi erők tagjai, valamint sokan mások. Nem kevésbé bűnösök azok sem, akik előbbiekkal szándékosan vagy haszonelvűségből rendszeresen együttműködtek.”¹⁵ Az államvédelmi rendszerek a társadalom egészét igyekeztek megfigyelni, ellenőrizni és félelemben tartani, a társadalom többsége éppen ezért áldozatnak tekintendő. A társadalom megfigyelésének során az egyházak és az egyházi emberek kiemelkedő fontosságú célpontot képeztek: volt, aki

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Uo. 6.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

szembeszegült „az elnyomó rendszerrel”, és volt, aki kényszerűségből vagy pedig haszonelvűségből együttműködött az állambiztonsági szervekkel, súlyos károkat okozva esetenként embertársainak és az egyház hitelének.¹⁶ Itt szükséges megjegyeznünk, hogy néhány konkrét személytől és esettől eltekintve egyelőre nagyon keveset tudunk az egyházközségi lelkészek államhatalomhoz való viszonyulásáról az 1945 és 1989 közötti időszakra vonatkozóan. Alapos vizsgálatra volna szükség annak tisztázására, hogy unitárius vonatkozásban beszélhetünk-e nyíltan felvállalt ellenállásról, és ha igen, akkor az milyen formában, stratégiában, illetve arányban jelentkezett, nem utolsósorban pedig az esetlegesen kitapintható ellenállás milyen szempontok, események mentén korszakolható.

2009. október 9-én az EKT a történész-kutatócsoport létrehozása mellett elrendelte az átvilágítási folyamatot koordináló bizottság felállítását is, ugyanakkor két személyt küldött ki az Erdélyi és Királyhágómelléki Református Egyházkerületek, valamint az unitárius egyház és a Romániai Evangélikus-Lutheránus Egyházak által 2010. március 12-én Kolozsvárt létrehozott Szakmai Egyeztető Fórumba (SzEF).

A 2010. szeptember 28-án megalakult átvilágító bizottság feladatául az EKT az állambiztonsági iratok áttanulmányozását és az érintettek (informátorok) meghallgatását jelölte meg, amelyek alapján majd összeállíthatja azoknak az élő személyeknek a jegyzékét, akik esetében megállapítható az állam elnyomó szerveivel való együttműködés. Alapítói szerint a SzEF egy olyan szakmai testület kívánt lenni, amely lehetőséget biztosít az *egyházi átvilágítás és közelmúltkutatás terén szerzett szakmai tapasztalatok megosztására, a közérdekű eredmények kölcsönös ismertetésére, valamint az állami szervek egyházi életbe való beavatkozásának összehangolt feltárására.*¹⁷ Az átvilágító bizottság – az EKT utasítására – vizsgálatai eredményeit az Unitárius Közlönyben, külön mellékletként, folyamatosan leközzölte, ezzel szemben nem tudunk arról, hogy a SzEF megalakulását követően érdembeli tevékenységet fejtett volna ki az alapító egyházak kereteiben zajló kutatómunka elősegítésében, összehangolásában.

2011. június 7-én megalakult az unitárius egyház közelmúltkutatásával megbízott történész-kutatócsoport is.¹⁸ A nyolc főből álló testületet abból a célból hozták létre, hogy a SzIVOT-tól időközben beérkezett anyagok tartalmát szakszerű tanulmányokban dolgozza fel. A közel két és fél évig működő bizottság keretében három tanulmány jelent meg Kovács Sándor, Oláh Sándor és Pál János tollából. 2013 októberében a történész-kutatócsoport az irányítással megbízott elnök és titkár lemondása miatt feloszlott, az újonnan megjelenő munkák már egyéni kezdeményezés és kutatás útján születtek meg.

¹⁶ Uo. 7.

¹⁷ Nyilatkozat az egyházközi átvilágítási és közelmúlt-kutatási Szakmai Egyeztető Fórum megalakulása alkalmából. In: *Unitárius Közlöny* 80 (2010/4), 10.

¹⁸ Az egyház hírei. In: *Unitárius Közlöny* 81 (2011/7), 2.

Az 1944 és 1989 közötti események rekonstrukció és értelmezési kísérletei

A történész-kutatóbizottságot mindenekelőtt az állambiztonsági iratgyűjtemények feldolgozása céljából hozták létre. Éppen ezért az első szaktanulmányok kizárólag csak ezekre a forrástípusokra támaszkodtak. A téma kiválasztását és annak kibontását jelentős mértékben befolyásolta a dosszié típusa, továbbá, hogy az anyaggyűjtés kezdeti szakaszában a kiválasztás az egyházi hierarchia szempontjai szerint történt, vagyis az első körben azoknak a személyeknek a dokumentumai kerültek a vizsgálódás látókörébe, akik döntő szerepet tölthettek be az egyházvezetésben.

Mivel több meghatározó egyházi személy iratgyűjteménye került a kutatócsoport kezébe, ezért a feltáró munka egyik fő csapása az *egyéni életpályák vizsgálatára* összpontosított. Ez a fajta vizsgálati módszer rendkívül célravezetőnek és hasznosnak bizonyult, mivel roppant érdekes és értékes adatokat tárt fel az egyházi tisztviselők és állambiztonsági szervek közötti együttműködés vonatkozásaiiban. Egyfelől rámutatott a beszervezés módszereire és eszközeire, az együttműködés motivációs hátterének szövevényes sokféleségére, nem utolsósorban pedig, a totalitárius rendszerekben az egyén által alkalmazott túlélési stratégiákra. Másfelől kirajzolta azokat a belső működési elveket és erőviszonyokat, amelyek az egyházban meghonosodtak a totalitárius állam előbbi fölé kiterjesztett kontrolljával.

Oláh Sándor Izsák Vilmos teológiai tanár életpályájáról írt esettanulmánya „mítoszrombolónak” bizonyult, és egyértelmű cáfolata volt annak az egyházi köztudatban beidegződött, teljesen leegyszerűsített és – sok esetben – tudatosan idealizált képletnek, amely szerint minden egyházi tisztviselő ellenálló és a rendszer áldozata lett volna. Miként tanulmánya is igazolja, egyes személyek esetében a rendszerrel való együttműködést nem egyház- és nemzetpolitikai tényezők motiválták, hanem az egyéni érdek, a hidegvérű karrierépítés, nem utolsósorban pedig az elhárítás szándéka, a kompromittáló – szélsőjobboldali – múlttól való szabadulásnak a kényszere.¹⁹

Kovács Sándor Erdő János teológiai tanár életpályájáról írt tanulmányában az együttműködés egy másik motivációs aspektusára világított rá. Kovács szerint Erdőnek az állambiztonsági szolgálattal való együttműködését nem a személyes előnyszerzés, nem a félelem, hanem egy pragmatikus egyházi érdek, a közösségszolgálat ösztönözte. A beszervezés pillanatában, az 1959-ben politikailag elítélt Erdő előtt két lehetőség mutatkozott: *csendesén félreállni és nem tenni semmit vagy pedig „belenyugodni a változtathatatlanba és dolgozni a rehabilitációért” [...]*²⁰ Erdő – Kovács olvasatában – ez utóbbi mellett döntött. Kompromisszumok által „integ-

¹⁹ Oláh Sándor: Egy „demokratikus magatartású pap” az ügynökhálózatban. In: *Székelgyűjtemények XVII* (2013/4), 74–95. (1. rész.); *Székelgyűjtemények XVII* (2013/5), 115–137. (2. rész.); *Székelgyűjtemények XVII* (2013/6), 79–100. (3. rész).

²⁰ Kovács Sándor: A szabadság és erkölcs dilemmái. Erdő János életpályái 1945–1979 között. In: Nagy Mihály Zoltán és Zombori István (szerk.): *Az egyház hatalma - a hatalom egyháza. A közép-kelet-európai egyházi vezetők felfogása az állam és az egyház kapcsolatáról 1945 és 1989 között*. Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség Enciklopédia, *Historia Ecclesiastica Hungarorum Alapítvány*, Budapest 2015, 136.

rálódott” a rendszerbe, hogy részt vehessen a lelkészképzésben. *Rektorként - a pragmatikus utat választotta - nem vonhatta ki magát az Intézet életéből.*²¹ Tanulmányában Kovács, Erdő János életpályájának segítségével, a totalitárius rendszernek az egyént erkölcsileg megterhelő folyamatát ábrázolta, az egyén belső vívódását, lelki küzdelmét az erkölcsi integritásnak a megőrzése és a túlélés pragmatizmusának a kettősége között. Bár a végkövetkeztetésben nem esik szó róla, a dolgozat mégis cáfolhatatlanul igazolja annak a pártállam által meghonosított elitrekrutációs gyakorlatnak az egyházban való hangsúlyos jelenlétét, mely szerint egy, a hatalom szemében kompromittálódott személy csak abban az esetben juthatott vissza, illetve maradhatott meg az egyházi élet körforgásában, szellemi és társadalmi elitjében, ha hajlandó volt vállalni a rendszerrel való együttműködést. Az ellenzéki magatartás a szakmai életpálya végét, a perifériára szorulást és a teljes elszigeteltséget vonta maga után.

A múltértelmezés egy másik kísérletét az *emblematis égyháztörténelmi személyek* köré épülő ünnepi megemlékezések eseményeinek és diskurzusainak a rekonstrukciója, vizsgálata és értelmezése képezte. Ez a típusú elemzés annak a lényeges kérdésnek a megválaszolásához nyújtott értékes és hasznosítható támpontokat, hogy az ideológiai totalitarizmus idején az egyháznak maradt-e annyi mozgástere, hogy a hatalom által kanonizált világnézet mellett a saját eszmrendszerét és értékrendjét a társadalom nyilvánossága elé tárhassa. Ha pedig igen, akkor melyek voltak azok az alkalmak, amikor ezt megtehetette, és melyek voltak azok az eszközök, amelyekkel üzenetét célba juttathatta. Kovács Sándor a Dávid Ferenc halálának négyszázadik évfordulója alkalmából 1979-ben megszervezett ünnepségsorozatot elemezve arra a következtetésre jutott, hogy egy ilyen jellegű eseményt kiváló egyházépítő és identitásképező eszközként lehetett hasznosítani. A hitéért mártírhalált szenvedett püspök emlékének megidézése szerinte komoly identitásvédő és -erősítő potenciállal bírt. Az egyházvezetés részéről célzatosan követett stratégia volt az, hogy kompromisszumot kössön a hatalommal. Tudta ugyanis, hogy a megemlékezés alkalmával elmondott beszédek, a hatalom által elvárt ideológiai propagandán túl, képesek az egyház üzenetét is eljuttatni a célközönséghez.²²

A közelmúlt eseményeinek egy *jelentős egyházi személyiségen keresztüli rekonstrukciójával és értelmezésével* találkozhatunk Kovács Sándornak egy másik, Kelemen Lajos történész és egyházi főgondnok hagyatékáról szóló tanulmányában. A dolgozat gerincét a hagyaték sorsának a nyomon követése képezi, miután azt Debreczeni László és Szabó T. Attila az unitárius egyház levéltárába helyezte el megőrzés céljából. A hagyaték állambiztonsági szolgálatok általi követésének művelete – a román pártállam és magyar értelmiség között fennálló viszonyon túl – roppant beszédes információkat őrzött meg a totalitárius hatalom egyházon belüli pozíciójáról. A Szekuritáté által végzett megfigyelési akció történéseinek az összeillesztéséből az látszik világosan körvonalazódnia, hogy a hatvanas évek ele-

²¹ Uo. 137.

²² Kovács Sándor: „Simpozion 1979”. Dávid Ferenc-kultusz: az egyházi üzenet és a politikai ellenőrzés. In: *Magyar Kisebbség* XVIII (2013/1), 51–81.

jén a nevezett állambiztonsági szervezet már egy olyan informátori hálózattal rendelkezett, amelynek révén nemcsak, hogy teljes körű belátást nyert az egyház belső működésébe, hanem segítségükkel már manipulálni és irányítani is képes volt az események alakulását.²³

A csoportos megfigyelési és adatgyűjtési dosszié iratanyaga ösztönző hatással volt arra, hogy a kutatások figyelme az *egyházvezetés Szekuritáté általi behálózásának a műveletére* is kiterjedjen. Az állambiztonsági szervek csoportos megfigyelési és behálózási műveletének a nyomon követése és vizsgálata több szempontból is hasznosnak bizonyult: rámutatott egyfelől a Szekuritáté által alkalmazott beszivárgási, valamint beszerzési módszerekre, annak az egyház életére gyakorolt következményeire, másfelől pedig feltárta a kutató előtt azokat a hatalom által vizionált problémákat, ami miatt az egyház és annak vezetősége célobjektummá vált az államszocialista rendszer szemében. Az unitárius egyházvezetés állambiztonsági szervek általi behálózásának rekonstrukciójára Pál János tett kísérletet *Unitárius egyházvezetés 1945–1965 között. Egy célcsoport metamorfózisa?* című, szintézisre törekvő tanulmányában. A fentiekben már említett eredmények mellett a dolgozat az unitárius egyházvezetés ellenőrzés alá vonásának szakaszaira és mértékére is választ adott. Az állambiztonság egyházba való beszivárgásának vizsgálata a csoportos megfigyelési dosszié segítségével arra a meglepő végkövetkeztetéshez vezetett, hogy az informátori hálózat kiépítése és ezáltal a félelem légkörének megteremtése már az ötvenes évek végén lehetővé tette a totalitárius hatalom számára, hogy az egyház felett teljes körű ellenőrzést, illetve irányítást tudjon gyakorolni.²⁴

Egyházi szempontból szerfölött érdekfeszítő kérdés, hogy a totalitárius államszocializmus kiépülése milyen formában és arányban befolyásolta az egyház és társadalom viszonyát, előbbinek az utóbbira gyakorolt befolyását. Hasonlóképpen izgalmas kérdés annak a megválaszolása is, hogy a két intézmény közötti „versenyfutásban” melyik félnek sikerült nagyobb és mélyrehatóbb befolyást gyakorolnia a társadalomra. További kulcskérdés a két intézmény közötti viszonyt illetően, hogy sikerült-e, és ha igen, akkor milyen mértékben az egyház rendszer általi integrálása, továbbá hogyan és milyen irányba befolyásolta ez a folyamat az egyház társadalmi szerepköreit. A felvetett kérdések megválaszolásának egyik viszonylag sok eredményre vezető módszerének bizonyult az *egyház 1945 előtti és utáni intézményrendszerének és szerepköreinek az összehasonlítása, illetve párhuzamba állítása*. Az unitárius egyház társadalmi szerepköreinek vizsgálatára és a fentiekben megfogalmazott kérdéseknek a megválaszolására Pál János tett kísérletet. Az egyház intézményrendszerének és szerepköreinek összehasonlító számbavételével Pál arra a megállapításra jutott, hogy a társadalom szocialista átalakításának folyamatában az egyház ugyan elveszítette a vallásos, felekezeti és nemzeti identitást ápoló intézményeinek java részét, mindezek ellenére azonban

²³ Kovács Sándor: Egy hagyaték sorsa. Kelemen Lajos személyi levéltárának „államosítása”. In: *Erdélyi Múzeum* LXXV (2013/4), 108–124.

²⁴ Pál János: Unitárius egyházvezetés 1945–1965 között. Egy célcsoport metamorfózisa? In: *Magyar Kisebbség* XVIII (2013/1), 82–175.

a társadalomra gyakorolt befolyása, társadalmi beágyazottsága mégsem csökkent az államszocializmus első két évtizedében. A fokozatosan visszaszorított hagyományos egyházi szerepkörök szerinte újjal bővültek ki, az egyházvezetés a törvényes működés elismerésének ellenében részt vett a szocialista ideológia népszerűsítésében, és támogatta – ha kényszeredetten is – a hatalomnak a gazdasági, politikai és társadalmi átalakításokat megcélzó intézkedéseit.²⁵

Az egyház társadalom általi elfogadottságát és beágyazódását, valamint arra gyakorolt befolyásának mértékét Pál – a szerepkörök elemzésén kívül – az *iskolán kívül megszervezett vallásos oktatás* prizmáján keresztül is megpróbálta megragadni. Az 1948 és 1965 közötti időszak hitoktatásának történéseit vizsgálva arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy az államszocializmus első két évtizedében, a hatalom ellenséges magatartása dacára az egyház népszerűsége töretlen maradt, mivel a vallásoktatás létjogosultsága egy pillanatra sem kérdőjeleződött meg az egyház-községek részéről: annak erkölcsnevelő és felekezeti identitásformáló szükség-szerűségét nemcsak az egyházvezetés, hanem a hívek közössége is fontosnak tartotta.²⁶

Kutatási eredmények

Mielőtt az eredmények ismertetésébe fognánk, fontos megjegyeznünk, hogy nagyon sok részletkérdést szükséges még feltárni, illetve megválaszolni ahhoz, hogy az 1945 és 1989 közötti időszak vonatkozásában egy általános érvényű és összegző jellegű értékelést lehessen felállítani a Magyar Unitárius Egyház közelmúltját illetően.

Az eddig elvégzett kutatások eredményeit az unitárius egyház közelmúltjára vonatkozóan a következőkben összegezhethetjük. Közvetlenül a háború után az unitárius egyház a folytonosság fenntartását célozta meg egyházpolitikája követendő programjának. Reménykedett, hogy az újonnan berendezkedett politikai struktúrában továbbfejlesztheti meglévő intézményrendszerét, és megtarthatja a társadalom szintjén addig általa ellenőrzött területeket. Stratégiai célkitűzése, akárcsak 1920 és 1922 között, három lényeges szempontot követett: valláserkölcsei nevelés, valamint a vallásos és nemzeti azonosságtudat megtartása és erősítése. A kommunista hatalom kiépülése azonban keresztülhúzta az unitárius egyházvezetés számításait és jövőképét. Az 1948-as államosítás fordulóponthoz jelentett azzal, hogy az egyház kezéből kiragadta azokat a szocializációs intézményeket és eszközöket (iskolák, egyháztársadalmi szervezetek, egyházi sajtó), amelyeken keresztül közvetlenül és kellő társadalmi lefedettséggel juttathatta el üzenetét. Az egyház mozgásterét tovább szűkítette az államszocializmus ateizmusa és ideológ-

²⁵ Pál János: Az egyház hatalma, a hatalom egyháza. Az Unitárius Egyház szerepkörei a romániai államszocializmus első két évtizedében. In: Nagy Mihály Zoltán és Zombori István (szerk.) *Az egyház hatalma – a hatalom egyháza. A közép-kelet-európai egyházi vezetők felfogása az állam és az egyház kapcsolatáról 1945 és 1989 között*. Magyar Egyháztörténeti Munkaközösség Enciklopédia, Historia Ecclesiastica Hungarorum Alapítvány, Budapest 2015, 139–163.

²⁶ Pál János: Unitárius vallásoktatás a romániai államszocializmus első két évtizedében (1945–1965). In: *Pro Minoritate* 2014/Tél 151–175.

giai szigora, a rendszer terrorra és elnyomásra alapozott kormányzási módszere, nem utolsósorban pedig az állambiztonsági szolgálatok által gyakorolt társadalmi ellenőrzés. A pártállam terrorra és megfélemlítésre épülő totalitárius politikája az egyház szerepköreinek párhuzamosságát eredményezte. Egyfelől – korlátozott mértékben – megőrizte a vallásos, felekezeti és nemzeti identitástudat ápolásának, valamint a vallás erkölcsi nevelésnek a feladatkörét, másfelől azonban, elfogadva a szocialista államhatalom által támasztott követelményeket, bekapcsolódott a pártállam által hirdetett és megálmodott ideológia népszerűsítésébe, illetve támogatásába. Másként szólva, bizonyos tekintetben az egyház a szocialista társadalomépítés eszközévé és szócsövévé alakult át. Ez a tény különösképpen akkor vált nyomasztó valósággá, miután a hatalomnak sikerült teljesen behálózni az egyházvezetést és ezáltal elültetnie annak körében a bizalmatlanságot és félelmet. Az ötvenes és hatvanas évek fordulóján a Szekuritáté már olyan meghatározó pozíciókkal rendelkezett az egyházvezetésben, hogy azt közvetlenül belülről is képes volt irányítani. Mindezek ellenére az egyház a totalitárius szocialista államban mégis a másságot jelképezte és képviselte. Kompromisszumok árán, de az egyház számára adott volt a lehetőség egy másik világnézetnek a nyilvánosság előtti hirdetésére. Az egyház társadalmon belüli népszerűségét ez a tényező nagymértékben befolyásolta, a vele való azonosulás ugyanis a rendszerrel szembeni ellenállást jelentette. A magyar felekezetek esetében az egyház vonzerejét az etnikai jelleg is növelte, ugyanakkor azonban a homo religiosus tényezőjét sem szabad szem elől téveszteni az egyház és államszocializmus kapcsolatának a vizsgálatakor.